

סיפורו של 'גוש אמונים'

גדעון ארן, קוקיזים: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, ירושלים: כרמל, תשע"ג, 464 עמ'

גדעון ארן הוא מראשוני חוקרי 'גוש אמונים'. עבודת הדוקטור שלו, 'מציונות דתית לדת ציונית', אשר הוגשה כבר בשנת 1987, היא מהמחקרים החשובים ביותר בנושא. עתה הוא פרסם את העבודה כספר שיהיה זמין לכל קורא וקוראת ולא רק לבאי ספריות אוניברסיטאיות. אולם ההמרה של עבודת דוקטור לספר פופולרי הייתה כרוכה בדה-אקדמיזציה של החיבור, שכללה מחיקה של

כ-1,000 הערות שוליים ושכתוב הז'רגון האקדמי. תוצאה לא חיובית של הפופולריזציה הסגנונית היא שאין בספר שבידינו אפילו לא הפניה אחת לספרות המחקר, והגם שלדברי המחבר הוא נעזר במאות תעודות מקוריות, כמעט אין בספר הפניות לספרות הראשונית של נושאי המחקר וציטוטים מספרות זו (נותרו 84 הערות ל-460 עמודים). ארן גם בחר שלא לעדכן את החיבור בספרות המחקר שנכתבה על 'גוש אמונים' לאחר פרסום עבודת הדוקטור, אף שבין החוקרים שבאו לאחריה היו גם כאלה שסתרו את מסקנות עבודתו המקורית או ערערו עליהן. יש בכך החמצה, ועם זאת לדעתי התוצאה הסופית ראויה. ספרו של ארן עולה עשרות מונים על רבים מהמחקרים שפורסמו על 'גוש אמונים', והוא מספק לקוראים ניתוח מעולה של תרבות ראשית הקמתו של ה'גוש'. הספר נטול פניות ואינו מציע נרטיב של 'בעד' או 'נגד'. הכותב מכיר על בורייה את התנועה הנחקרת לנימי נימיה, והוא מנתח באופן ראוי את הצדדים החזקים ואת הצדדים החלשים של נושאי מחקרו.

הפרק הראשון נקרא 'גחלת: הפרה היסטוריה של הקוקיזים', אולם קורות 'גחלת', תנועת הנוער שנוסדה בישיבת כפר-הרא"ה בשנות החמישים של המאה העשרים, תופסים מקום קטן בפרק, שהיקפו למעלה מ-100 עמודים. למעשה הפרק הוא מסה היסטורית מרתקת הפורשת רקע לתולדות האורתודוקסייה היהודית כשבר המודרניזציה של העם היהודי, לצד דיון ביחסי דפוסים אורתודוקסיים שונים לציונות ויחסי דת ומדינה בישראל. הציר שעליו ראוי לבחון את יחס האורתודוקסייה למודרניות בכלל ולציונות בפרט הוא שאלת המשיחיות, וארן אכן דן בכך בהרחבה. היהדות ההיסטורית הייתה תנועה לאומית ודתית, אך הגלות הארוכה נטרלה את ההיבט הלאומי, והיהדות התרכזה בדת. שיבת

כמחנך וכמנהיג רוחני. הצירוף של כל אלה חולל מהפך בציונות הדתית, והמהפך סחף את החברה הישראלית.

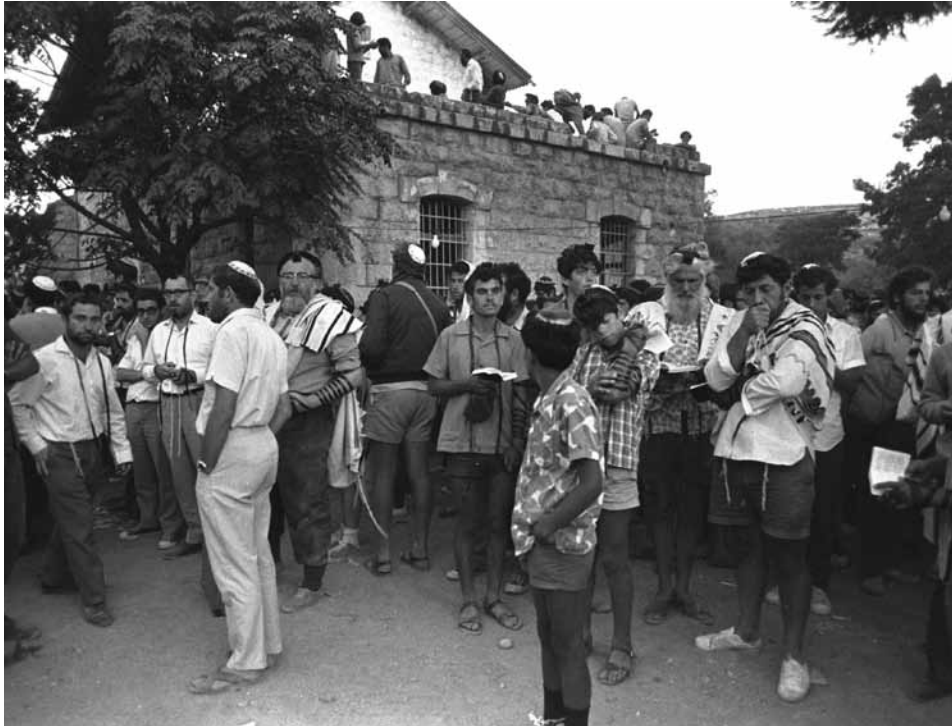
האם היה רצף או שבר ביסודות המשיחיים של הציונות הדתית? דב שוורץ, אשר חיבר מספר ספרי יסוד בנושא, טען לרצף, ואם כן עליית 'גוש אמונים' הייתה המשך למגמות שהיו קיימות קודם לכן. ארן לעומתו רואה בעליית התנועה תוצאה של נסיבות חברתיות מסוימות שהיה בהן דווקא שבר של דפוס קודם. לאחר קריאת הפרק נשארתי השאלה פתוחה, וחבל שארן לא התייחס למחלוקת המחקרית בהזרמנות החדשה שנוצרה לו.

הפרק השני דן בהגותו הלאומית של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הרא"ה). קוק הגה שיטה מיסטית-משיחית שמכילה את הכפירה הציונית כחלק מסכמה משיחית כוללת המובילה לגאולת ישראל. מדובר בשיטה מוניסטית המרחיבה את גבולות הקדושה כך שיכללו את הכול, ושלמעשה מבטלת לחלוטין את החול. לפי שיטה זו הכפירה היא לא יותר מתודעה שקרית, שכן דברים שנראים לכאורה ככפירה הם בבסיסם חלק מהקודש, והחלת הקודש על זירת החולין תחזיר את הדת למלאותה המקורית. כך ניתן לייחס למפעל ההגשמה הלאומי החילוני ערכיות דתית עליונה. בחייו נחל קוק כישלון חרוץ: החלוצים הציונים ראו בו קוריוז, והחרדים ראו בו סכנה גדולה. גם המוסדות שהקים נכשלו: תנועת 'דגל ירושלים' שהקים התפרקה מעצמה ללא שום הישג, והרבנות הראשית שייסד לא התקבלה כסמכות לא בקרב החילונים ולא בקרב החרדים. כמו כן נמתחה ביקורת על ההתנשאות המשתמעת משיטתו, כאילו ידע טוב יותר מהחלוצים מהו רצונם האמתי ומהן כוונותיהם האמתיות.

ארן מביא בפרק למעשה את הפרשנות של 'גוש אמונים' להגותו של קוק, ומציין שקיימות גם פרשנויות אחרות, כמו למשל של החוקר

היהודים ללאומיות במאה העשרים נעשתה על בסיס חילוני, והחברה הדתית התקשתה להכיל את הציונות כאשר רבים ראו בה כפירה. הציונות הדתית התייצבה כפשרה בין שני כוחות גדולים – מצד אחד היא הצטרפה לציונות החילונית, שהקימה מדינה משגשת והותירה בה רק מקום קטן לחיי הדת, ומן הצד האחר ראתה את עצמה כחלק מן האורתודוקסייה, הגם שזו לרוב הייתה לא ציונית. העמידה בשביל הביניים לא הייתה טובה לציונות הדתית וכוחותיה התדלדלו. 'גוש אמונים' היה התעוררות רוחנית שנועדה לחזק את התנועה: מצד אחד התעמקות בלמדנות דתית כדוגמת החרדים ('השחרה' כלשונו של ארן) ומצד האחר לאומנות רדיקלית. השורשים לכך היו טמונים ב'גחלת'.

סיפור קורות תנועת הנוער 'גחלת' הוא מחידושי החשובים של ארן. מדובר בקבוצת צעירים שמרדו בהוריהם הפשרנים וברפיסות הקומה של הציונות הדתית. את מרד הנוערים הובילה קבוצה שלימים רוממה את ישיבת 'מרכז הרב', ושלאחר מכן הצטרפה לתנועת 'גוש אמונים' והנהיגה אותה; עם חבריה נמנו משה לוינגר, חנן פורת, אליעזר ולרמן וחיים דרוקמן. הדגם שהם יצרו שם דגש על ערך הלמדנות הדתית, שלא עמד בראש הקדימויות של דור ההורים, ועל ערך החלוציות, שגם הוא לא אפיין את הציונות הדתית, שנטתה ברובה לבורגנות עירונית. מארן אנו למדים שיחסי הצעירים עם התורה המשיחית התפתחו בהדרגה וכמעט במקרה. לאחר גיבוש קבוצתי והתרחבות לקנים נוספים של תנועת 'בני עקיבא' הם נתקלו ברב צבי יהודה הכהן קוק (הרצ"ה), ראש ישיבת 'מרכז הרב', דמות חריגה ומבודדת, שעיקר מעלתה היה זכות אבות. קוק סיפק להם מופת ודמות אב, ו'מרכז הרב' היה בעבורם לבית. 'גחלת' הפכה להיות כמו חצר חסידית, והרצ"ה חשף את כישרונו

מתיישבי אלון מורה
בתפילת שחרית
ליד בניין תחנת
הרכבת בסבסטיה,
לפני פינויים על ידי
צה"ל, יולי 1974
(צילום: יעקב סער, לע"מ)

בצעירותו לא נחשב הרצי"ה כירוש טבעי לאביו, אולם לקראת זקנותו הפך לדמות מרכזית. למעשה בראייה היסטורית היה הרצי"ה דמות חשובה הרבה יותר מאביו. לתפיסת הרצי"ה יש שתי קדושות מרכזיות – קדושת ארץ-ישראל וקדושת מדינת ישראל; הארץ קודשה לפי הנרטיב התנ"כי, והמדינה קודשה שכן האל בחר להביא באמצעותה לגאולת עמו.

ארץ טוען שחסידי הרצי"ה ראו בהצלחות הצבאיות של מדינת ישראל 'עדות להופעת הקץ המשיחי ולהוכחה בעליל שאכן הגיע' (עמ' 196). הסוגיה אינה ברורה כל צורכה: האם לשיטתם באותה עת כבר הגיע הקץ המשיחי, או שמא מדובר בתהליך משיחי שהם נמצאים רק בשלבו ההתחלתיים? הרצי"ה דגל בנוסחה 'ראשית צמיחת גאולתנו', ובשיא הצלחות ה'גוש' לא טען בנו שכבר הגענו אל מעבר למחצית הדרך. כך

צבי ירון או של הרב יהודה עמיטל. ירון, שחיבר מחקר חלוצי על שיטת הראי"ה עוד לפני ש'גילה' אותה 'גוש אמונים', יצא בפומבי בתקיפות נגד הפרשנות הלאומנית של בוגרי 'מרכז הרב'. עמיטל, שראה את עצמו כחסיד הראי"ה, לא השתייך ל'גוש אמונים' וטען שמרכז הכובד של כתבי הראי"ה אינו בקידוש האדמה. האם הדגשים של 'גוש אמונים' היו המשך לשיטתו של הראי"ה או בבחינת תמורה? מדברי ארן ניתן להסיק כי מדובר בתמורה ובצמצום וגימוד של תורה ענקית. ראוי לציין שיש חוקרים שסבורים אחרת. שוורץ למשל טען שהראי"ה, בנו והרב דוד הכהן ('הנזיר') היו חבורה מיסטית, ולכן הלאומנות הרדיקלית של הרצי"ה והכהן מלמדת על עמדותיו של הראי"ה.

הפרק השלישי עוסק בציר המרכזי של 'גוש אמונים' – הרצי"ה וישיבת 'מרכז הרב'.

בפועל אפילו דוברי ה'גוש' הכולטים למקטרגיהם שטענו שהחתימה לגאולה היא תופעה נצחית ולא בת מימוש במציאות.

המיסטיקה של 'גוש אמונים' פועלת גם היא באופן פרדוקסלי, טוען ארן. לרוב המיסטיקה היא כלי להתנתק באמצעותו מן המציאות ולנודד לעולמות רוחניים עצמאיים, כמו למשל בתהליך שהתרחש בראשיתה של החסידות. אולם 'גוש אמונים' אימץ דגם מיסטי החותר למשימה ארצית ותכליתית. הם גם אימצו את הדגם של הרמב"ם לימות המשיח, הטוען לגאולה מתוך העשייה הארצית. ארן מציין בפרקים החמישי והשישי גם את דגם הלאומיות שהתפתח בחשיבה של 'גוש אמונים', דגם שעל פיו האומה והארץ מחוברים זה לזה באופן אורגני, כאילו היו גוף חי, והחיבור האינהרנטי הוא תכנית הגאולה.

האם בפרספקטיבה היסטורית הצליח 'גוש אמונים'? בסוף הספר עורך ארן חשבון מפוכח. מצד אחד אין להתייחס בביטול להצלחה שבהקמת התיישבות יהודית של 350,000 איש ביהודה ושומרון. אולם המערכת האמונית של תנועה דתית זו ספגה מספר מפלות קשות עם המשך הפשרות הטריטוריאליות והתחזקות אופייה החילונית של מדינת ישראל. לדברי ארן 'בימים אלה עוברים רבים מנאמני הגוש טלטלה ומבוכה דתית', כוחם יורד, וההגמוניה האורתודוקסית שלהם בנסיגה. ישיבת 'מרכז הרב' התפצלה והתפלגה. גם הזרם השמרני יותר כבר נוטה להתכנס פנימה, בניגוד לדרך המקורית של ה'גוש'. אמנם הקוקיזם הצליח בשיא כוחו להיות הקו הדומיננטי בציונות הדתית, אולם בימינו מעמיקים הבקעים בתנועה זו, אפילו אם לרגע נראה היה שחזרה האחדות למחנה, בעקבות הבחירות בשנת 2013. למעשה על פי חישוביו של ארן תומכי הקוקיזם הם תנועה של לא יותר מ-30,000 איש, רק 4 אחוזים מהאורתודוקסייה הישראלית. אמנם הם אחוז

היה גם ביחסו להר הבית: לפי המסורת הדתית, בסוף תהליך הגאולה צריך להיבנות בית המקדש, והרצ"ה אסר על תלמידיו להיכנס להר הבית וטען שבית המקדש צריך להיבנות בסוף התהליך, ושהעם עדיין רחוק מאוד משלב זה.

סוגיה נוספת היא שאלת מקומן של מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים בנסיבות שהביאו להקמת התנועה. ארן טוען, כמו אביעזר רביצקי ואחרים, שמלחמת ששת הימים הייתה האירוע המכונן בהקמת ה'גוש', ושמדובר בדפוס של משיחיות של הצלחה. הבעיה בטענה זו היא ש'גוש אמונים' נוסד בשנת 1974, שבע שנים לאחר המלחמה. במקום אחר טענתי ששיחות הפסקת האש ומתווה קיסנינג'ר לאחר סיום מלחמת 73' היו הגורם להתפרצות 'גוש אמונים', כניסיון לבלום פשרות טריטוריאליות שעמדו על סדר היום באותה עת. לפיכך לדעתי 'גוש אמונים' נוסד לא מתוך ההצלחה אלא מתוך החשש לאבדן של אותה הצלחה.

בשני הפרקים הבאים דן ארן בשאלת העיכובים וחוסר ההתאמה בין אידיאל למציאות. הוא מבהיר בצורה מדויקת שהקוקיזם הוא תאודיצייה, 'רציונליזציה ולגיטימציה במונחים דתיים לתופעות שיש בהן פוטנציאל ריאלי של פגיעה דתית' (עמ' 294). כך הצלחת הציונות החילונית מוסברת במושגים של התפשטות דתית סמויה מן העין. גם העיכובים במימוש הגאולה השלמה נכללים בתוך סכמה דתית זו, הרואה במציאות תהליך גאולה מתמשך. סוגיה זו הפכה לקריטית ככל שנמשך הזמן, והגאולה לא הופיעה. דוברים מרכזיים ב'גוש אמונים' כמו יואל בן-נחן ושלמה אבינר כבר טענו שתהליך הגאולה יכול להימשך מאות שנים, ולכן הנסיגות הטריטוריאליות שביצעה ישראל במסגרת הסכם השלום עם מצרים (1982), הסכמי אוסלו (1993-1995) ותכנית ההתנתקות (2005) אינן מרמזות על נסיגה בתהליך המשיחי. בכך הצטרפו

לסיכום, טוב שחיבור זה נוסף לארון הספרים המתרחב על החברה הישראלית. הוא עוסק במגזר חשוב, שיש לפעילותו השלכות על סוגיות מרכזיות בישראל, ושמיעטו לחקרו. חבל שארן בחר שלא להתייחס לסוגיות שבמחלוקת ולא עדכן את מחקרו, שכן כך היה יכול לתרום עוד להמשך הדיון המחקרי ולהעמקת התובנות על תנועה מסקרנת זו.

ניכר מתוך הקצונה בצה"ל, אבל לא עלה בידם למשוך לשורותיהם חרדים וחילונים במספרים משמעותיים. בשנים האחרונות השתלטה על אנשי התנועה אווירה פסימית ותחושה של חורבן קרב. דור הילדים גם הוא מתפצל לזרמים שונים, כמו דתיים לשעבר (רתל"ש), אינטליגציה צעירה של משוררים ואנשי תקשורת וכן נוער הגבעות המיליטנטי, המטפח מגמות קנאיות.